

Μνήμων

Τόμ. 8 (1982)

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΟΟΣ

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ: Φορολογία και έκχρηματισμός στην οικονομία των βαλκανικών χωρών (15ος-16ος αι.) ● ΑΝΤ. ΛΙΑΚΟΣ: Οι φιλελεύθεροι στην επανάσταση του 1862. 'Ο πολιτικός σύλλογος «Ρήγας Φεραίος» ● ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΒΑΡΔΑ: Πολιτισμικοί στρατηγικοί στην Ελλάδα στα τέλη του 19ου αιώνα ● ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΒΛΑΣΣΗ: 'Η συμμετοχή των Έκτακτων στα Όρλωφικά (1770) και η αντίδραση της Βενετίας ● ΑΛΕΚΑ ΜΠΟΥΤΖΟΥΒΗ - ΜΠΑΝΙΑ: Τό Καποδιστριακό κόμμα 1832-1833. 'Από την ήττα στον παραγκωνισμό και την καταδίκη ● Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ: Συγκριτισμός ● ΟΛΓΑ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ: Τό μονόφυλλο του Ρήγα του 1797. Παρατηρήσεις στη νεοελληνική εικονογραφία του Μεγάλου 'Αλεξάνδρου ● Γ. ΜΟΥΡΕΛΟΣ: 'Η προσωρινή Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και οι σχέσεις της με τους συμμάχους (Σεπτέμβριος 1916-Ιούνιος 1917) ● Η. FLEISCHER: Νέα στοιχεία για τη σχέση Γερμανικών άρχων κατοχής και Ταγμάτων 'Ασφαλείας ● Ε. ΠΡΕΒΕΛΑΚΗΣ: Τό πρόβλημα των γενεαλογιών στην 'Ιστορία ● Π. ΜΙΧΑΗΛΑΡΗΣ: 'Η έμπορικη έταιρική συνεργασία του βενετικού οίκου Ταρωνίτη - Θεοτόκη και των αδελφών Γ. και Θ. Παργιβαλάν (1732-1737). ● ΑΡ. Κ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ: Ένα άγνωστο έπιστόμιο και μία Ελληνική μαρτυρία για τό πάροισμα του Lenke από τη Τουρκετοσύνη της Θεσσαλίας ● Γ. ΚΟΚΚΩΝΑΣ: 'Ισοκράτους λόνοι τρεῖς: Φλωρεντία c. 1495 ή Ρώμη c. 1517; Γέρω από μία διάφθορα στον Legrand. ● Θ. ΒΕΡΕΜΗΣ: 'Η άσημαντη μαρτυρία ● Γ. ΜΠΟΚΟΣ: Συμπληρωματικά στοιχεία σχετικά με την πρόταση του Π. Μαρκίδη-Πούλιου για έγκατάσταση τυπογραφείου στα 'Επτάνηρα ● Τ. Ε. ΣΚΑΛΕΝΙΤΗΣ: Βιβλιολογικά Α' ● Χ. ΛΟΥΚΟΣ: 'Η έννοιαση προσόδων κατά την Καποδιστριακή περίοδο. ● ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ 1977

ΑΘΗΝΑ 1980 - 1982

ΣΥΓΚΡΙΤΙΣΜΟΣ

Κ. Θ. ΔΗΜΑΡΑΣ

doi: [10.12681/mnimon.227](https://doi.org/10.12681/mnimon.227)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΔΗΜΑΡΑΣ Κ. Θ. (1982). ΣΥΓΚΡΙΤΙΣΜΟΣ. *Μνήμων*, 8, 117-129. <https://doi.org/10.12681/mnimon.227>

ΣΥΓΚΡΙΤΙΣΜΟΣ

Συγκριτισμός : ή τεχνική ή όποία στηρίζεται στην σύγκριση. Φυσικά, μιὰ τέτοια μεθόδευση εἶναι ἐπόμενο νά ἐπιδέχεται ποικίλες ἐφαρμογές· ἀλλά στίς ἀνθρωπικές ἐπιστήμες ἀποτελεῖ πολλοὺς συγκεκριμένους κλάδους, τόσο γύρω στὸν λόγο ὅσο καὶ γύρω στίς τέχνες : ἀρχικά ή σύγκριση ἀνάμεσα σέ συγγενεῖς ἐκδηλώσεις διαφόρων λαῶν, εἴτε σέ καλές τέχνες μόνο, ή σέ γράμματα καὶ καλές τέχνες. Ὑστ. ρα ἐξελίχθηκε. Σ' ἐμᾶς ἀφοῦ ἐπὶ πολλὰ χρόνια ή ἀκαδημαϊκή ἐπιστήμη εἶχε ἀδιαφορήσει ἐμπρός του, σήμερα, πάντως ἀπὸ ὅ,τι ξέρω στήν Θεσσαλονίκη, ἐπῆρε τὴν ἀρμόζουσα θέση μέσα στὸ πανεπιστημιακὸ πρόγραμμα, μὲ τὴν ἀρμόζουσα εὐρύτητα, ἄλλωστε, ή όποία ἀνανέωσε τὰ πλίσια ὅσα ἐπικρατοῦσαν πρωτύτερα.

Ἴσως ή γενεὰ μου ἔσπευσε λίγο, (ή λεγομένη γενεὰ τοῦ τριάντα) νά εἰσαγάγει τὸ ὄργανο τοῦτο τῆς μελέτης μέσα στήν λειτουργία τῆς ἐλληνικῆς παιδείας. Ἐγὼ προσωπικά, ἦρθαν στιγμές ὁποῦ αἰσθανόμουν κάτι σὰν τύψεις ὅταν διεπίστωνα, ἐνωρίτερα, μὲ πόση δισπιστία ἐγίνονταν δεκτὲς οἱ πρωτοβουλίες μας, μὲ πόση δυσφορία ἀντιμετώπιζε ή καταστημένη παιδεία μας, τίς ἀναζητήσεις γύρω σέ ξένες πηγές ἐνὸς ή ἄλλου ἔργου, τίς ξένες ἐπιδράσεις τίς ὁποῖες εἶχε δεχθεῖ ἕνας ή ἄλλος λογοτέχνης¹. Ὅμως πρῶτον, εἶχαμε καλοὺς ὁδηγοὺς σ' αὐτὸν τὸν δρόμο— τὸν Παλαμᾶ πάντοτε καὶ πρώτιστα². Δεύτερον εἵμασταν νέοι τότε, ὁ κλάδος εἶταν κι ἐκεῖνος νέος καὶ μᾶς τραβοῦσε μὲ τὴν πρωτοτυπία του καὶ τίς ιδιόρρυθμες ἀναζητήσεις του. Καί, τέλος, εἶταν ἐντελῶς δικαιολογημένη ή ἀνησυχία μας, ή ἀδημονία μας ἐμπρός σ' αὐτὴν τὴν κατακόρυφη αὐτάρκεια, αὐτὴν τὴν αὐτοπεψία μὲ τὴν όποία ἐλειουργοῦσε στὸν τόπο μας ή μελέτη καὶ ή ἀνάλυση τῆς λογοτεχνίας μας καὶ τῆς ἱστορίας της : ξέραμε κιόλας, ἀπὸ τοὺς δασκάλους τοὺς ὁποῖους ἐπιλέγαμε, ὅτι ή παιδεία μας ἀνῆκε σ' ἕνα μεγάλο

1. Θυμίζω ἐδῶ τὴν πιὸ σχηματική καὶ συνεπῶς τὴν σαφέστερη περίπτωση : ὁ Ν.Γ. Πολίτης, ἀπαντώντας στὸν Σωτηριάδη πού εἶχε ζητήσει ξένα, ξενικά στοιχεῖα στὸν Ἑρωτόκριτο, βεβαιώνει ὅτι «παντελῶς ἄγονος ἐλέγχεται ή ἀναζήτησις Φραγκικῶν προτύπων τοῦ Ἑρωτοκρίτου».

2. Ὁ Παλαμᾶς ἐχρησιμοποίησε ὥραϊα καὶ γόνιμα τὸν ὅρο συγκριτικὴ φιλολογία στὰ 1902, βλ. *Γράμματα*, τ. Α', Ἀθήνα 1904, σ. 45. Χρήση τοῦ ὅρου ἀλλὰ ὄχι στήν σημερινή σημασία βλέπω στὸν Α. Πασπάτη (βλ. *Ἐφημερίς Φιλολογικοῦ Συνλόγου Κωνσταντινουπόλεως*, τ. Α' (1861), σ. 80).

κύκλωμα, όχι μόνο προς την κατεύθυνση του χρόνου, δηλαδή προς την αρχαιότητα, αλλά και προς την κατεύθυνση του χώρου, δηλαδή του δυτικού κόσμου· και ότι, συνεπώς, για να συλλάβουμε το νόημα των δικών μας έκδηλώσεων, είχαν απαραίτητο να γνωρίσουμε τις αντίστοιχες ξένες.

Ἀναφέρθηκα στις παλαιότερες τύψεις μου· μιλῶ κατόπιν και για τις μεταγενέστερες. Στο μεταξύ θά ήθελα να πῶ ὀλίγα λόγια σχετικά με ἐκείνους τοὺς ὁποίους ὀνόμασα ὁδηγούς, δασκάλους μας: ἔτσι κι ἄλλιῶς ἱστορία κάνουμε. Στὸν ἀρχόμενο αἰῶνα οἱ ἀναζητήσεις τοῦ τύπου για τὸν ὁποῖο πρόκειται ἐδῶ, εἶχαν πάρει στὴν δυτικὴ Εὐρώπη, καὶ περίπου ταυτόχρονα στὴν χοάνη τῆς Ἀμερικῆς, αἰσθητὴ διάδοση. Προσεκτικοὶ δέκτες τῶν δυτικῶν πνευματικῶν φαινομένων, ὅπως ὁ Παλαμᾶς, τὸν ὁποῖο ἀνέφερα κιόλας, ὁ Γρηγόριος Ξενόπουλος, δὲν μποροῦσαν νὰ μὴν ὀσμισθοῦν κάτι ἀπὸ τὴν κίνηση αὐτὴν, ὅπως ἐκδηλωνόταν με ἄρθρα, μελέτες, βιβλία. Θυμίζω τοῦ πρώτου τις γεμάτες εὐθύνη ὑποδείξεις για τὴν ἀνάγκη μελέτης τῶν ἰταλικῶν γραμμάτων προκειμένου νὰ γνωρίσουμε καλὰ τις ρίζες τῆς δικῆς μας γραμματείας (1890). Θυμίζω τοῦ δευτέρου, τοῦ Ξενοπούλου, τὴν φράση, ὅταν παρουσιάζει με σύντομη ὁμιλία, πρὶν ἀπὸ τὴν «πρώτη» τῶν «Βρυκολάκων», τὸν συγγραφέα τοῦ ἔργου, τὸν Ἑρρίκο Ἴψεν: «φιλολογικῶς ἀποτελοῦμεν μίαν ἐπαρχίαν τῆς Γαλλίας»³. Αὐτὰ ἐλέγονταν τὸ 1894, σὲ στιγμὴ ἐξημμένου ἐθνικοῦ φρονήματος, καὶ ἐπέρασαν κάθε ἄλλο ἀπὸ ἀπαράτηρητα⁴.

Θὰ μποροῦσα νὰ σημειῶσω ὅτι ὁ πρῶτος Ἕλληνας λόγιος ποὺ νὰ ἐξεπροσώπησε τὴν παιδεία μας σὲ συνέδριο συγκριτικῆς ἐπιστήμης, εἶναι ὁ

3. Ὡς πρὸς τὸν Παλαμᾶ σημειῶνω τὴν ἀκόλουθη κρίση: *Γράμματα*, ὁ.π., σ. 83: «Ὅταν μιὰ μέρα γραφῇ τῶν ρωμαϊκῶν γραμμάτων ἡ ἱστορία, θὰ βρεθῇ πὼς τὰ ὠραιότερα τῆς ἐθνικῆς μας τέχνης χρεωστοῦμε στὴν Ἱταλικὴ παιδεία». Ὡς πρὸς τὸν Ξενόπουλο ἡ περίφημη φράση του ἔχει δημοσιευθεῖ στὴν *Ἑστία* τῆς 29 Ὀκτωβρίου 1894 καὶ εἶναι ἀναδημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Γιάννη Σιδέρη με ὅλες τις σχετικὲς ἐνδείξεις ἀλλὰ καὶ με πολ-λὰ σφάλματα στὸ π. Ν. *Ἑστία*, τ. 48 (1950) σ. 1380.

4. Βλ. ἐφ. *Ἐφημερὶς* τῆς 30 Ὀκτωβρίου 1894. Ὁ Γ. Σιδέρης στηριζόμενος σὲ τεκμήρια ἐσωτερικᾶ προσγράφει τὸ ἄρθρο αὐτὸ στὸν Δ. Κορομηλᾶ. Ὡστόσο ὁ Ξενόπουλος ὁ ἴδιος στὴν Αὐτοβιογραφία του τὴν ἔχει ἀποδώσει χωρὶς δισταγμὸ στὸν Ἀγησίλαο Γιαννόπουλο Ἑπαιρῶτη. Βεβαίως ὁ Ξενόπουλος γράφοντας βραδύτερα δὲν εἶναι ἀλάνθαστος στὰ ἀπομνημονεύματά του· ὥστόσο για τὸ θέμα αὐτὸ νομίζω φρόνιμο νὰ προτιμήσουμε τὴν δικὴ του μαρτυρία ἀπὸ τὰ διάφορα ἀμφίβολα τεκμήρια, τὰ ὁποῖα θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ προσκομίσει. Μιλῶ για ἐξημμένο ἐθνικὸ φρόνημα ἔχοντας στὸ νοῦ μου πῶς εἰδικὰ παρεκτὸς ἀπὸ τὸ γενικὸ χαρακτηριστικὸ κλίμα τῆς ἐποχῆς, τὴν ἐπίθεση τὴν ὁποῖα ἔκαναν ἀξιωματικοὶ τῆς φρουρᾶς τῆς πρωτεύουσας για νὰ ἀποδοκιμάσουν με τὸν τρόπο αὐτὸν τὴν ἀρθρογραφία, γενναία τότε καὶ προοδευτικὴ, τοῦ Βλάση Γαβριηλίδη στὴν ἐφημερίδα του (10 Αὐγούστου 1894).

Γεώργιος Μιστριώτης, τὸ 1900⁵. ὁμως αὐτὰ ὡς τὰ ἀφήσουμε γιὰ ἄλλη περίπτωση, εἴτε πιὸ εὐτράπελη, εἴτε πιὸ κοντὰ στὴν προσωπικότητα τοῦ χαρακτηριστικοῦ ἐκείνου ἀκαδημαϊκοῦ διδασκάλου. Πάντως πρέπει νὰ βεβαιώσω ὅτι ἀπὸ ἐκεῖνον, καὶ μάλιστα τότε, δὲν ἐδιδαχθήκαμε συγκριτικὴ φιλολογία⁶. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸ δικό του τὸ ὄνομα μπορούμε νὰ ἀναχοῦμε χωρὶς μεγάλη ἔνταση προσπαθεῖς πολὺ πιὸ μακρὰ, σὲ πρόσωπα τὰ ὁποῖα πραγματικῶς μᾶς εἰσαγάγουν σὲ ἓνα πνεῦμα ποὺ ταιριάζει σήμερα νὰ τὸ χαρακτηρίσουμε συγκριτικό. Ἐννοῶ στὰ ἐξαίσια χρόνια ποὺ προηγήθηκαν ἀπὸ τὸν Ἀγῶνα, ὅταν ὁ ἑλληνισμός, ξεσηκωμένος πρὸς τὴν παιδεία, σταθμίζει τὶς δυνάμεις του κοὶ ἐτοιμάζει τὴν μεγάλη του ἐξόρμηση μέσα στὴν ὁποία βλέπει, παράλληλα μὲ τῆς ἐθνικῆς ἀνεξαρτησίας, τὸ ὄραμα μιᾶς πνευματικῆς παλιγγενεσίας. Τὸ πρᾶγμα δὲν ἔγινε ὅπως τὸ εἶχαν ἐκεῖνοι ἰδεασθεῖ, ἀλλὰ τώρα ἐρχόμαστε ἐμεῖς καὶ διεκδικούμε τὴ κληρονομία τους.

Ὁ Κοραῆς, ὁ Νεόφυτος Δούκας, βλέπουν, στὸν «αἰῶνα» τους, στὸν «καιρό» τους, γιὰ νὰ μεταχειρισθοῦμε τὰ λόγια τους, μία «κοινὴ ἀρετὴ», ἓνα πνεῦμα κοινό, ἓναν κοινὸ παρανομαστή, θὰ ἔλεγα σήμερα, αὐτό, ἀκριβῶς, ποὺ ἀποτελεῖ τώρα πιά γιὰ ἐμᾶς τὸν κύριο στόχο πρὸς τὸν ὁποῖο σκοπεύει ὁ συγκριτισμός⁷. Ἐπειδὴ αὐτὸ δὲν ἔχει γίνεи γενικὰ ἀντιληπτὸ στοὺς καιροὺς μας, εἶναι ποὺ αἰσθάνομαι κάποτε κάτι σὰν μιὰ ἀμυδρὴ τύψη ποὺ συνετέλεσα κι ἐγὼ στὴν εἰσαγωγὴ τῶν συγκριτικῶν μεθοδεύσεων μέσα στὰ γράμματά μας. Ἀλλὰ, ἔτσι εἶναι: αὐτὰ τὰ θέματα σπανίως μεταβάλλονται μονομιᾶς, ἐπαναστατικά· συνήθως ἐξελίσσονται σταδιακά. Κάποτε, ὁμως, ξεπερνοῦν στὴν πρώτη ὀρμητικότητά τους τὴν χρυσὴ τομὴ, γιὰ νὰ ἐπανέλθουν ὕστερα μὲ μιὰ πιὸ φυσικὴ ταλάντωση, πρὸς τοὺς μέσους ὁρους.

Τὴν πρώτη μου, λοιπόν, τύψη, τὴν ἐπροκάλεσε ἡ δυσφορία μὲ τὴν ὁποία ἀκούσθηκε στὸν τόπο μας ἡ ἐξέταση τῶν ἐπιδράσεων ἀνάμεσα στὶς γραμματεῖς, ἀπὸ τὶς πιὸ προηγμένες πρὸς τὶς ὀλιγότερο καλλιεργημένες. Πραγματικά, παλαιότερα, ἡ κύρια ἑλληνικὴ διδασκαλία, ὀλότελα ἀντίθετη

5. *Annales Internationales d' Histoire, Congrès de Paris 1900*, Paris 1901, σ. 259-270. Τὸ κείμενο εἶναι στὴ γερμανικὴ· στὴν ἑλληνικὴ ὁ φιλοπεριεργὸς ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ τὸ βρεῖ στὸ δημοσίευμα τοῦ Γ. Μιστριώτη, *Ρητορικοὶ Λόγοι*, τ. Α', σ. 121-140 καὶ νὰ πεισθεῖ ἔτσι ὅτι τὸ κείμενο δὲν ἔχει καμία σχέση μὲ τὴ συγκριτικὴ φιλολογία.

6. Τὸν Μιστριώτη ἡ γενεά μου τὸν ἐγνώρισε διαμέσου, ὡς ποῦμε, τοῦ τρόπου μὲ τὸν ὁποῖον τὸν εἶδε ὁ Λέκας Ἀρβανίτης Μαλιαρός· δηλαδὴ στὰ μάτια μας δὲν εἶταν ὁ ἐπικίνδυνος ἀντίπαλος ἀλλὰ ὁ γελοῖος ἀντίδικος. Μοῦ ἐχρειάσθηκαν πολλὰ χρόνια, προσεκτικὴ μελέτη τῆς δράσης του καὶ τῶν ἔργων του γιὰ νὰ μπορέσω νὰ τὸν δῶ χαρακτηριστικὰ, καὶ συνεπῶς νὰ χρησιμοποιήσω τὰ τεκμήρια ὅσα μᾶς προσφέρει. Στὸ μεταξὺ ἔτσι προσθέτουμε κάποιες ἀποχρώσεις στὴν εἰκόνα ποὺ ἔχουμε γιὰ τὴν γενεά τοῦ 30.

7. Δούκας, Ἀπάντηση πρὸς Κύριλλο, Βιέννη 1815, σ. 9 καὶ σ. 20, ὁ «Αἰὼν»· Κοραῆς, *Ἠλιόδορος*, τ. Α', Παρίσι 1805, σ. 15'.

πρὸς ὅσα ἐμάθαμε ἔκτοτε, εἴταν ὅτι τὰ νέα ἑλληνικὰ γράμματα ἀναπτύχθηκαν ἰδίως μέσα ἀπὸ τὶς ἀνάγκες καὶ τὴν φιλοκαλία τοῦ γένους μὲ ἐλάχιστη τὴν συμβολὴ τοῦ δυτικοῦ κόσμου. Ἡ ἄλλη τύψη μοῦ ἦρθε ἀργότερα· μὰ καὶ τώρα, κατὰ καιροῦς, ὅταν διαβάζω κάποιες ἐργασίες φιλολογικὲς καμωμένες μὲ τὶς ἐρευνητικὲς τεχνικὲς τὶς ὁποῖες ἄλλοτε ὑπερασπιζόμεσταν, μὲ ξαναθυμᾶται.

Αὐτὲς ὅλες οἱ ἀναζητήσεις, οἱ ὁποῖες προϋποθέτουν τὴν ὑπαρξὴ συσχετίσεων, ἐπιδράσεων, ρευμάτων, εἶναι δύσκολες ἐπειδὴ ἀπαιτοῦν καὶ πολλὰς γνώσεις καὶ πολλὴ δεξιότητα στὸν χειρισμὸ τῶν γνώσεων αὐτῶν. Ὁ δρόμος τῆς αἰσθητικῆς (εἴτε ὅπως τὸν εἶχαν χαράξει οἱ παλαιότεροι, οὐσιαστικὰ γέννημα τῆς ρητορικῆς ὡς πρὸς τὴν σχολικὴ ἀγωγή, εἴτε ὅπως τὸν θέλουν οἱ νεότεροι, δομικὰ ἢ τυπολογικὰ σχεδιασμένον), εἶναι πολὺ πιὸ εὐκόλος. Ἡ μᾶλλον ἂς ποῦμε ὅτι χρειάζεται ἰδίως ἄλλα προσόντα, καὶ ὄχι ὑποχρεωτικὰ τὸν τεράστιο πλοῦτο γνώσεων τὸν ὁποῖο ἀπαιτοῦν οἱ κάθε λογῆς συσχετίσεις. Πρέπει, γιὰ τὴν καλὴ ἐπεξεργασία τῶν διαφορῶν νέων ἀντικειμένων πού ἐρχονται ὑπόψη τοῦ ἐρευνητῆ, ἢ μνήμη του (ἢ ἡ σωστὰ διαρθρωμένη ἀρχαιοθήκη του)⁸, νὰ τοῦ φέροι ἕναν μεγάλο ἀριθμὸ ἀπὸ ἀντίστοιχες περιπτώσεις πρὸς τὶς ὁποῖες νὰ μπορεῖ νὰ κάνει συγκρίσεις, ἢ γιὰ νὰ καταλήξει ἐνδεχομένως στὴν ἐνταξὴ τοῦ καινούριου σὲ ὁμάδες πού προϋπάρχουν, ἢ γιὰ νὰ ὑποθέσει τὴν ὑπαρξὴ συνδυασμῶν πού τοῦ εἴταν πρὶν ἄγνωστοι. Ὅσο περισσότερα εἶναι τὰ δείγματα τὰ ὁποῖα διαθέτει ἐκείνην τὴν ὥρα ὁ ἐρευνητής, τόσο ἡ ἐρευνά του θὰ εἶναι πιὸ ἀποτελεσματικὴ, δηλαδὴ πιὸ δημιουργικὴ.

Ἡ δουλειά μας εἶναι, ἀδιάκοπα, νὰ συγκρίνουμε φαινόμενα μεταξύ τους, νὰ τὰ ταιριάζουμε ἢ νὰ τὰ ἀποχωρίζουμε. Καὶ ὁ τρόπος ὅμως μὲ τὸν ὁποῖο δουλεύει τὸ μυαλό, εἶναι πάντοτε ὁ ἴδιος : πορεύεται ἀπὸ τὰ γνωστὰ πρὸς τὰ ἄγνωστα· συγκρίνει, συσχετίζει. Εἴπαμε, βέβαια, θέλουμε καὶ δεξιότητα, δεξιοτεχνία, γιὰ νὰ πλάθουμε τὶς γνώσεις μας μὲ τρόπο ἀποτελεσματικό· ἀλλὰ ἰδίως χρειάζονται πολλὰς γνώσεις. Ὅταν γνωρίζουμε ἕνα πράγμα μόνο, μοιραῖα, ἀφοῦ εἴπαμε ἐπίσης ὅτι πηγαίνουμε ἀπὸ τὰ γνωστὰ πρὸς τὰ ἄγνωστα, μοιραῖα, λοιπόν, θὰ στηριχθοῦμε στὸ ἕνα, τὸ μοναδικό, πού μᾶς εἶναι γνωστό, καὶ θὰ ἀρχίσουμε, ἀναπόφευκτα, ἀπὸ ἐκεῖνο τὶς συσχετίσεις μας. Θυμοῦμαι μία τέτοια ἐμπειρία πού εἶχα πρὶν ὑπὸ ἀρκετὰ χρόνια· εἶναι πολὺ

8. Ὁ δάσκαλός μου Γιάννης Ἀποστολάκης ἐμiloῦσε μὲ ἄκρα αὐστηρότητα γιὰ τὰ δελτία στὰ ὁποῖα καὶ τότε ἐσυνήθιζαν καὶ σήμερα πολὺ περισσότερο νὰ προστρέχουν οἱ συστηματικοὶ λόγιοι. Ἐνόμιζε—καὶ ἴσως νὰ μὴν εἶχε ἄδικο πάντοτε—ὅτι τὸ δελτίο γίνεται γιὰ νὰ ἀπαλλάξει τὴ μνήμη ἀπὸ τὶς εὐθύνες της, ἐνῶ ἐπεδίωκε καὶ ἀναγνώριζε τὴν μνήμη ὡς στοιχεῖο παιδείας. Ὅμως γιὰ πολλοὺς ἀπὸ ἐμᾶς τὸ δελτίο δὲν εἶναι ὑποκατάστατο τῆς μνήμης ἀλλὰ ἐπιβιοθητικό της : καλὰ διαμορφωμένο καὶ μὲ στοχαστικὴ ταξινόμηση ἐλαττώνει τὸ χασομέρι, αὐτὸ τὸ σαράκι τῶν ἐρευνῶν μας.

αίθερια άλλα και πολύ χαρακτηριστική ένας ξενος, άπο τοπο οπου δεν σταυρωνουν τον άριθμο 7 με μια μικρη όριζοντια παυλα ειδε έναν Έλληνα που εκανε το ίδιο, και άπορησε πώς ό μαιμουδισμος μας έχει φθάσει να μιμουμαστε τους συμπατριώτες του και σ' αυτό Τοσο ηξερε οτι εκείνοι δεν σταυρωνουν το 7, και με βαση αυτό το μονο που έγνωριζε, εκανε την συσχετιση, χωρίς να ξερει ότι το καινουριο στην γραφη μας δεν είναι τó άπλο 7, παραδοσιακο σ' έμάς, άλλα, το άλλο, το φραγκικο, τó σταυρωμενο⁹

9 Άρνητικα μπορεί κανεις να θυμισει τις αποψεις τών λογίων οσοι προηγηθηκαν αμεσως απο έμάς, αναφορικά ως παραδειγμα για τη *διχονοια*. Τότε ακομη τα νεοελληνικά κειμενα είχαν πολυ ολιγο διερευνηθεί σημερα ακομα και ο πλεον απαρασκευος λογιος στο ζητημα τούτο θα μπορούσε να παρουσιασει ενα τροφαντο φακέλλο με μνείες τής έλληνικής διχονοιας στον αξονα τού ΙΗ προς τον ΙΘ αιώνα ετσι θα εδειχνε και την πληροφορηση, και συνεπώς το κλιμα τού Σολωμού οταν χρησιμοποιεί τον ορο, και τον προβληματισμο τού έλληνισμοú τότε έπανω στο καιριο αυτό θεμα. Οί πρεσβυτεροι μας για τους οποιους μιλά, αρκεστηκαν σε υπερβατικο σχολιασμο τού Σολωμού. Στους καιρους μας κατι παρομοιο γινεται με την προσπαθεια για την αποδοση έργων ανώνυμων στον ενα η τον άλλο συγγραφεα. Συσχετιζω τις δυο περιπτώσεις γιατι είναι κοινος ο μηχανισμος, στηριζόμενος ίδιως σε λεξιλογικά τεκμηρια. Έστωσο το λεξιλογιο καθε έποχής είναι, κανονικά, κοινο βρισκοντας την λεξη έλευθερια, η άρετη, η προγονοι, σε ενα κειμενο τών χρονων 1800 δεν εχουμε κανενα τροπο για να ξεπερασουμε τον απλο αυτόν φραγμο μιάς συγκεκριμενης εποχής, ενός συγκεκριμενου συλλογικού σωματος και να φτασουμε σε ενα άτομο. Τα περισσοτερα απο αυτά τα προβλήματα θα μπορούσαν να λυθούν ένδεχομενως με τεκμηρια εξωτερικά. Οι αλλιωτικές ζητησεις είναι χασομερι, με ολους επιπλεον τούς κινδύνους τους οποιους γενναιει μια τυχον σφαλερη κατευθυνση τής ερευνητικής διαδικασιας. Σχετικά με το θεμα τούτο, γιατι ο έρευνητης εχει την υποχρεωση να φυλαγεται απο κακοτοπιες αφοú αρκοún και περισσευουν τα μοιραία σφαλματα, μπορούμε να θυμηθούμε ο,τι θα ονομάζα τα «περιττα σφαλματα». Αναφέρω τρια παραδειγματα. 1) Τού Στεφανου Κομμητά ή Έκκλησιαστική Ιστορία έξαναδημοσιευτηκε στην Ζακύνθο το 1861 ενας νεότερος συγγραφεας τον μνημονευει για τον λογο αυτόν ως «Ζακυνθιο χρονογραφο» (Χ Τζωγας, *Η περι μνημοσυνών έρις εν τω Αγιω Ορει κατα τον ΙΗ αϊ*, Θεσσαλονικη, 1969, σ 130 διατριβη έπι διδακτορία). 2) Η Lucia Marcheselli, *La cultura umanistica nei periodici Greci di Trieste «I Klio»*, Trieste 1968, σ 130 αναφερεται στην Σαφω Λεοντιαδα και την χαρακτηριζει ignota. 3) Και τέλος στο εργο τού Α. Άθ Γκριτσοπουλου, *Τα Όρλωφικα*, Έν Άθηναις 1967, σ 69 ο συγγραφεας κανει λογο για ατμοπλοια στα 1770. Άς σημειωθεί ως έλαφρυντικο για την καθε μια απο τις τρείς αυτες περιπτώσεις, τις οποίες ανετα θα μπορούσε κανεις να πολλαπλασιασει οτι 1) ο χαρακτηρισμος ignota για προσωπο που αναφερεται ακομα και στην Μεγάλη Έλληνική Έγκυκλοταυδια εχει ελληνικο προηγούμενο. 2) Τα δυο ελληνικά έργα είναι εναισιμες διατριβες οι οποίες εχουν έγκριθεί συνεπώς ή εύθυνη ανηκει οχι μονο στους συντακτες αλλά και στους κριτες τών έργων αυτών.

Άντιστροφη συνεπεια τών περιπτώσεων αυτών παρουσιαζεται οταν δεν προκαλούνται οί αναγκαίες συσχετισεις μια τετοια λειτουργια παρουσιαζεται στον έρευνητη που δεν ξερει κατι και συνεπώς δεν το έπισημαινει για να το καταστησει κοινό κτήμα

Τώρα, νά τά ἐφαρμόσουμε αὐτά στήν λογιосύνη μας. Ἐκεῖ, νομίζω ὅτι μὲ κανέναν τρόπο δὲν μποροῦμε νά δεχθοῦμε τὴν ὀλιγομάθεια, ὅταν σέ μία παράδοση πνευματική ἀναδρομή, διαλλήλῃς, ἀντλεῖ ἐπιχειρήματα καὶ ὑποθέσεις ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἑαυτό της. Ὁ ἐρευνητὴς πρέπει νά ξέρεῖ, πρέπει νά ζεῖ τὴν πολυμαθεῖα, γιὰ νά συνδυάζει ἢ γιὰ νά ἀποχωρίζει, γιὰ νά τοποθετεῖ σωστά τὸ καινούριο μέσα στὰ πλαίσια τῶν παλαιῶν. Ἡ ἐπιστήμη μας, ἂν δὲν ἔχει μία ἀπὸ τὶς βασικὲς ιδιότητες τῆς στατιστικῆς, τὴν προβολή πρὸς τὰ ἐνδεχόμενα, τὴν πρόβλεψη, ἔχει ὅμως πολλὰ κοινὰ μαζὶ της. Ἐδῶ, αὐτὸ πὺ θέλω τώρα νά τονίσω εἶναι ἡ ἀνάγκη τῶν ὅσο γίνεται ὑψηλοτέρων ἀριθμῶν : ὅπως εἶναι αὐτονόητη στὴν στατιστική, ἔτσι καὶ στὶς δικές μας ἔρευνες γίνεται συχνὰ αἰσθητὴ, καί, ὅταν ἐπιτύχουμε νά τὴν ικανοποιήσουμε δίνει πολλά. Ἡ ἀμάθεια δὲν ἀποδίδει.

Αὐτὰ εἶναι πὺ μὲ ἀνησυχοῦν τὰ πολλὰ παραδείγματα πὺ δείχνουν γύρω μας τὴν προχειρότητα μὲ τὴν ὁποία, σέ ἀνεπίτρεπτη πυκνότητα, χειρίζονται πολλοὶ ἐρευνητὲς τὰ λεπτεπίλεπτα αὐτὰ μεθοδεύματα. Καλά, βέβαια, ὑπάρχει ἡ μηχανή, ἀλλὰ τὸ ζήτημα εἶναι νά τὴν τρέφουμε: χρειάζεται τὸ ὑλικὸ ἐπάνω στὸ ὁποῖο ἡ μηχανή θὰ λειτουργήσῃ. Καί ὅμως, ἂν θέλουμε νά κάνουμε ἐπιστήμη καὶ ὄχι ρητορεία, ὁ μόνος τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο μποροῦμε νά ἐργασθοῦμε εἶναι αὐτός, ὁ δύσκολος καὶ ἐπικίνδυνος. Τελευταῖα συνέπεσε νά συναντήσω πολλές περιπτώσεις περιέργων συσχετίσεων ὡς στοχασθοῦμε ἐπάνω σ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα.

Νά τὸ ξεκαθαρίσουμε μιὰ καὶ καλὴ· δὲν εἶναι ἡ μίμηση πὺ προκαλεῖ τὴν ταύτιση καὶ τὴν ὁμοιότητα, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ταύτιση καὶ τὴν ὁμοιότητα παράγεται, προκαλεῖται ἡ μίμηση. Ὅταν δὲν καταλάβουμε τὴν ἀπλὴ αὐτὴν ἀλήθεια, ὄχι μόνον δὲν καταλαβαίνουμε τίποτε ἀπὸ συγκριτικὴ φιλολογία, ἀπὸ συγκριτισμό, ἀλλὰ καί, περαιτέρω, ὑπάρχει κίνδυνος νά ἀλλοιώσουμε ἐντελῶς τὴν σύσταση τῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα μελετοῦμε, ἢ, γενικά, τὴν ἱστορικὴ προοπτικὴ. Ἄς διαστείλουμε, ἄλλη μιὰ φορά, κι ἐμεῖς, τοὺς θεωρητικοὺς ἀπὸ τὸν λαό¹⁰: ὁ λαὸς τὸ ξέρεῖ, τὸ ἐκατάλαβε, τὸ εἶπε : « σὰ δὲν μοιάζουν, δὲν συμπεθεριάζουν » οἱ ἄλλοι δὲν τὸ ἐκατάλαβαν.

Μετὰ τὸ 1870 καὶ τὴν στρατιωτικὴ συντριβὴ τῆς Γαλλίας, αἰσθητὸς γίνεται ἓνας προσανατολισμὸς τῆς ἐλληνικῆς κοινῆς γνώμης πρὸς τὴν Γερμανία, ἐκφρασμένος ἀπὸ τὴν λογιосύνη (τῆς ὁποίας μία μερίδα εἶναι κα-

10. Μπορῶ νά ἀναφερθῶ γενικά στὶς ἔννοιες τὶς ὁποῖες ἔχει πάρει κατὰ καιροὺς ἡ λέξη, καὶ ὡς πρὸς τοῦτο νά παραπέμψω σὲ δική μου ἐργασία, *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. ΙΓ' (1977) σ. 461, 477 καὶ 482. Ὡστόσο νομίζω ὅτι σ' αὐτὴ τὴν θέση μᾶς ἐνδιαφέρει πολὺ περισσότερο ἡ χρῆση τοῦ ὅρου, τὴν ὁποία κάνει ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος: στὶς 14 Ἰανουαρίου 1888 ἐπιχειρεῖ ἀντιδιαστολὴ ἀνάμεσα στοὺς λογίους, πρὸσωπα δηλαδὴ τὰ ὁποῖα δέχονται λογῆς ἐπιδράσεις καὶ στὸ «λαὸ» πὺ σέβεται καὶ ἀκολουθεῖ τὴν παράδοση.

νονικά φερέφωνο της κοινής γνώμης), αλλά όχι μόνο από την λογισσύνη : μία άλυσίδα από κάθε λογής έκδηλώσεις αποτελεί πειστήριο άκαταμάχητο για την ένταση της στροφής. Ένδεικτικά, μνημονεύουμε συνεχίζοντας όλίγα σχετικά παραδείγματα: πριν όμως, θά ήθελα νά αναφερθώ στο πνεύμα που έγινε αίτια της στροφής αυτής. Πρώτα πρώτα ο έλληνισμός θαυμάζει την Γαλλία για ποικίλους λόγους, που είτε μάς είναι γνωστοί είτε δέν είναι του παρόντος νά τους αναφέρουμε. Έκείνο που προέχει αυτήν την ώρα για έμάς, καί μάλιστα συγκριτικά με την Γερμανία, είναι ή ύλική, στρατιωτική, δύναμη : οί Έλληνες έκτιμούν καί έμπιστεύονται την γαλλική Αυτοκρατορία για άλλα πολλά, αλλά καί γιατί εκφράζει στα μάτια τους ό,τι θά ήθελαν νά είχε καί τó δικό τους Βασίλειο, τά μαχητικά της, δηλαδή, προσόντα. Καί έρχεται τó 1870, τó Σεδάν, ή συντριβή : καταρρέει ó Βοναπάρτης, ή Γαλλία, ένα ίνδαλμα στρατοκρατικό. Αυτά είναι τόσο άλλοιότικα από ό,τι έγνωρίσαμε ύστερα, ώστε απαιτούν κάποια ανάλυση : ή Γερμανία δέν εμφανίζεται ως στρατοκρατούμένη αλλά ως άγομένη από τó πνεύμα. Η τροπή, συνεπώς, του έλληνικού συναισθηματισμού πρós τó γερμανικό ιδανικό, γίνεται πολύ πιό έντονη παρ' όσο θά μπορούσε νά είναι υπό άλλους όρους, γιατί προέρχεται καί από μία απογοήτευση, διάψευση όνείρων¹¹.

Οί σχετικές μαρτυρίες είναι επίσης πολλές καί ποικίλες. Για άλλη μία φορά ευχάριστο είναι νά αρχίσει κανείς με λόγια του Στέφανου Κουμανούδη: στα 1873 αναφέρεται στο «μέγα εκείνο έθνος, τó όποιον έσχάτως έδειξε τοίς πᾶσιν έμφανώς όπόσιν έχει τó πνεύμα ισχύν». Φυσικά, ανάλογα παρoυσιάζονται τά όσα μπορεί κανείς νά άντλήσει μέσα από τó έργο του

11. Διάψευση όνείρων. Ό Έλληνισμός σέ όλο τόν ΙΘ' αιώνα πιστεύει στην στρατιωτική δύναμη. Οί σχετικές μαρτυρίες σημειώνονται σχηματικά στο κείμενό μου. Τó 1870 ó στρατοκράτης για την έλληνική συνείδηση δέν είναι ό Γερμανός αλλά είναι ό Γάλλος. Ένας όλόκληρος μυθικός κόσμος, μιά τεράστια χoάνη όπου βρίσκονται ανάκατα ιδεολογίες, λεξιλόγια, φραστικοί τρόποι, νομοθεσίες έρεπώνεται με την συμφορά του Sedan. Έτσι αρχίζει ή τροπή. Όστίόσο δέν πρέπει νά ξεχνούμε καί τά πολλαπλά αίτια : από τούς ύποτρόφους ή άλλους σπουδαστές σέ γερμανόφωνα πανεπιστήμια κατά την περίοδο ιδίως της πρώτης δυναστείας έως τόν γάμο του διαδόχου Κωνσταντίνου (15 Οκτωβρίου 1889) πολλά καί ποικίλα είναι τά αίτια που έστρεφαν την έλληνική νοοτροπία πρós γερμανικούς τύπους. Βεβαίως ή ροπή αυτή έγινε έντονότερη για δύο λόγους έξαρτημένους από την ήττα του 1870 : είναι αυτό που λέω ή διάψευση τών όνείρων καί είναι πιό λεπτό αλλά εξίσου ισχυρό φαινόμενο, ό θαυμασμός, ή μαγνητική έλξη που έδοκίμασαν οί Γάλλοι βλέποντας πιά την ισχύ της Γερμανίας καί αποφασίζοντας νά ακολουθήσουν τó παράδειγμα (έκπαίδευση κλπ.). Όμως ως πρós τούς Έλληνες δέν πρέπει νά απομονώνουμε τó αίτιο αυτό· κιόλας ό Renan έγραφε τó 1864 : (μεταφράζω) «ή Ιταλία, ή Ελλάδα που ξυπνούν δέν πορεύονται πρós τó σχολείο της Γαλλίας»· πηγαίνουν πρós τó σχολείο της Γερμανίας» (*Revue de Deux Mondes*, τ. 51, τεύχ. 1 Μαΐου 1864): βλ. καί του ίδιου, *Questions Contemporaines*.

Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου¹². 'Ωστόσο, δύο είναι κυρίως οί κοινωνικές ομάδες πού ένστερνίζονται τήν υπόθεση : οί παιδαγωγικοί και οί στρατιωτικοί. Για τούς πρώτους, δώδεκα χρόνια αργότερα από τήν σκληρή έμπειρία τοῦ Γαλλογερμανικοῦ πολέμου, θά λεχθεῖ ὅτι ἐπαιρναν τήν σοφία τους «εἰς τὰ θυλάκια τῶν γερμανῶν καθηγητῶν των»¹³. 'Ανάμεσα στίς δύο ομάδες, σύνδεσμος μεταξύ τους, εἶναι ἡ μεγάλη υπόθεση πού ἀναφέρεται στήν στρατιωτική ἐκγύμναση τῶν μαθητῶν· ὕστερα ἀπό κάποιες παλαιότερες ἀπόπειρες, γίνεται, ἀπό τὰ 1876 καί ὕστερα, ἐπὶ πολλὰ χρόνια μία ἀπό τίς κύριες ἀπασχολήσεις τῆς κοινῆς γνώμης¹⁴. 'Αφοῦ ὁ γερμανὸς ἐκπαιδευτικὸς εἶναι πού ὅπλισε γιὰ τήν νίκη τὸν γερμανὸ στρατιώτη¹⁵, θά ζητήσουμε τὰ ἀνάλογα καὶ ἀπὸ τὸν ἑλληνα ἐκπαιδευτικὸ. 'Όσο γιὰ τὰ

12. Κουμανούδης, περ. *Ἀθήναιον*. τ. Β' (1874) σ. 401· Παπαρρηγόπουλος, μᾶς ἐνδιαφέρει γιατί μὲ τήν κατὰ ἀπόλυτην προτεραιότητα γαλλική του παιδεία μοιάζει νὰ ἐδοκίμασε ἰδιαίτερώς μεγάλη ἐκπληξὴ ἀπὸ τὸν γαλλογερμανικὸ πόλεμο, ἐνῶ συνάμα ἡ μοναρχική του συνείδηση ἔλκεται ἀπὸ τήν γερμανικὴ δομὴ. 'Ετσι ἀπὸ παραπολὺ ἔνωρις, ὑπανικτικὰ ὅπως ἐσυνήθιζε, στίς 2 Φεβρουαρίου τοῦ 1870 ἀναφέρεται στὰ γερμανικὰ πράγματα μιλώντας γιὰ «τὸ κράτιστον τῶν νῦν πρωταγωνιστούντων ἔθνων». Γιὰ τὸν ἐθνικὸ ἱστορικὸ ὁ πόλεμος ἐκεῖνος ἀπετέλεσε κίνητρο μιᾶς καινούριας θέσεως τῆς σύγχρονης του ἱστορίας : θά συνεχίσει πολὺ αργότερα μὲ τὸν ἴδιο τρόπο εἴτε ἐκφωνεῖ τὸν ἐναρκτήριό του λόγον δεκαπέντε χρόνια αργότερα, στὰ 1884, εἴτε ἐξαίρει σὲ διάλεξί του τήν ὁποία παρακολουθεῖ ὁ διάδοχος Κωνσταντῖνος τὸν Φρειδερίκο τὸν Β' καὶ τὴ δράση του στὰ 1887.

13. 'Εφ. «*Μὴ Χάνεσαι*», Γ' (1882) φ. 306 τῆς 13 'Ιουνίου.

14. 'Η στρατιωτικὴ ἐκπαίδευση τῶν νέων μαθητῶν κλπ. εἶναι ἀπὸ τὰ θέματα πού πολὺ ἀπασχόλησαν τήν ἑλληνικὴ κοινὴ γνώμη γύρω σ' αὐτὰ τὰ χρόνια. 'Η κυβέρνηση Βούλγαρη κιόλας στὰ 1864 εἰσάγει τήν ὀπλασκία στὸ Πανεπιστήμιο. 'Ανθρωποὶ ἐπαγγελματίες, λόγιοι, σὲ ὥριμη ἡλικία γυμνάζονται στὰ στρατιωτικά : 'Αριστείδης Οἰκονόμος, Σίμος Μπαλάνος, Κ.Δ. Παπαρρηγόπουλος· παρόμοιο ὁ Γ. Φιλάρετος τὸ 1887, σὲ καιροὺς ὅπου ἡ Σκοπευτικὴ 'Εταιρεία ἀπασχολεῖ πολὺ τὸν ἡμερήσιο τύπο, βλ. Α. Οἰκονόμου, *'Αριστείδης Οἰκονόμος*, Ἀθῆναι 1950, σ. 136. Γ. Φιλάρετος, *Σημειώσεις ἀπὸ τοῦ 75ου ὑψώματος*, Ἀθῆναι 1925, σ. 48. 'Όσο γιὰ τίς σχολικὲς ἀσκήσεις ἡ υπόθεση θερμαίνεται στὰ 1883 στὴν ἴδια ἀκριβῶς ἐποχὴ ὅπου καὶ στὴν Γαλλία εἰσάγεται ἡ στρατιωτικὴ ἐκγύμναση τῶν μαθητῶν. Τὸ *Δελτίο τῆς 'Εστίας* (1883-1886) παρακολουθεῖ μὲ προσοχὴ τήν υπόθεση αὐτήν. 'Υπάρχει καὶ ἀντίλογος στὸν *Ἀσμοδαῖο*· ἡ ἐφ. *'Εφημερίς* κιόλας ἀπὸ τὰ 1877 γράφει : «τὰ ὅπλα χρησιμεύουν κυριώτατα κατὰ τῶν μαθημάτων καὶ αὐτὰ εἶναι οἱ πρώτοι ἐχθροί» (26 'Ιανουαρίου). Στὰ 1883 πάντοτε στὸ *Δελτίο τῆς 'Εστίας* (Ἀγούστος) γίνεται σύσκεψη τῶν γυμνασιαρχῶν ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Σπ. Λάμπρου γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς ὀπλασκίας στὰ σχολεῖα.

15. «Τὸ ἀλφάβητον τοῦ δημοδιδασκάλου εἶναι ἰσχυρότερον τῆς λόγῃς τοῦ στρατιώτου. 'Η ἀλήθεια τῶν λόγων τούτων ἐπεβεβαιώθη ἐξ ἄλλων τε πολλῶν καὶ ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τοῦ τελευταίου μεταξύ Γερμανῶν καὶ Γάλλων πολέμου». Γ. Γεράκης, π. *Ἀθήναιον*, τ. Γ' (1874) σ. 249. Γιὰ τὸν Τ. Φιλήμονα ἀλλὰ ὄχι μόνον γιὰ ἐκεῖνον σ' ἐκεῖνα τα χρόνια ἀποτελεῖ πεποίθηση ὅτι δὲν χωρίζεται ἡ ἔννοια τοῦ πολίτη ἀπὸ τὴν ἔννοια τοῦ στρατιώτη. 'Ο 'Οδυσσεύς 'Ιάλεμος, τυπικὸς ἐκπρόσωπος τῆς Μεγάλης 'Ιδέας, ὡς τὸν φθίνοντα αἰῶνα, ἔγραφε τὸ 1884 «ἐπεθύμουν ἐθνικὴν καὶ αὐτὴν ἔτι τὴν Γεωμετρίαν».

καθαρῶς στρατιωτικά, ἀπὸ τὸ ἀνακτορικό γεῦμα στοὺς γερμανοὺς στρατηγούς¹⁶, ἐνάμιση χρόνον μετὰ τὸν Σεδάν, ὥς τὴν σκέψη νὰ μποῦν γερμανοὶ ἀξιωματικοὶ ἐπικεφαλῆς τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ¹⁷, τίποτε δὲν θὰ σταματήσῃ πρὶν ἀπὸ τὴν ἔλευση τοῦ Ἐλευθερίου Βενιζέλου, αὐτὸν τὸν μονοῖδεασμό.

Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι παρόμοιοι εἶναι σὲ μεγάλο βαθμὸ καὶ τῆς γαλλικῆς κοινῆς γνώμης οἱ προσανατολισμοί. Μὲ τέτοιο τρόπο ὥστε νὰ μᾶς εἶναι ἀκόμη δύσκολο σήμερον, (ὅπου δὲν ἔχουν ἐπαρκῶς ἀναλυθεῖ τὰ σχετικὰ φαινόμενα) νὰ διαγνώσουμε τί ἀπὸ αὐτὰ μᾶς ἦρθε μὲ ἄμεσες δικές μας ἀντιδράσεις, καὶ τί μὲ ἐνδιάμεσο τὴν Γαλλία¹⁸. Ὁ κλονισμὸς εἶχε ὑπάρξει πολὺ βίαιος καὶ πολὺ γενικός: δὲν εἶναι φρόνιμο νὰ πιστεύσουμε ὅτι εἴμαστε σὲ θέση νὰ μετρήσουμε μὲ ἀκρίβεια ὅλες τὶς ἐπιπτώσεις του. Ὅ,τι μποροῦμε καλύτερα νὰ κάνουμε σὲ μιὰ τέτοια περίπτωσι, εἶναι, πάλι, ὅπως εἶπα, καὶ ὅπως ξαναλέω στὴ συνέχεια, τελειώνοντας νὰ ἐπιδιώξουμε τὴν αὐξησὶν τῶν γνώσεών μας: παράλληλα, προσωρινά, θὰ ἐφαρμόζουμε ἐκεῖνο ποὺ ἀποτόλμησα κάποτε νὰ ὀνοματίσω αἰσθητὴ στατιστικὴ¹⁹: ἐννοιες σχετικῶν διαστάσεων.

Ἔτσι, μὲ τέτοιο τρόπο περιορίζοντας τὶς φιλοδοξίες μας. νομίζω ὅτι διαθέτουμε ἀρκετὰς βεβαιότητες, ἢ λόγου ἄξιες πιθανότητες: ὀλίγες καινούριες, ὅπως κι ἂν τὶς ποῦμε, βεβαιότητες ἢ πιθανότητες, ἀλλὰ πάντως ἐντυπωσιακές, ἀξίζει, νομίζω, νὰ μὴν περάσουν ἀπαρατήρητες. Ἀπὸ τὴν Γαλλία, λοιπόν, φαίνεται νὰ μᾶς ἦρθε τὸ ὑπονομευτικὸ ἔθιμο τῶν συμποσίων²⁰,

16. Ὁ Γεώργιος Α', τέλη Μαρτίου τοῦ 1872, παρέθεσε γεῦμα σὲ ὁμάδα Γερμανῶν στρατηγῶν ἀπὸ τοὺς νικητὰς τοῦ πολέμου τοῦ 1870, Γ. Δερτιλῆς, *Τὸ ζήτημα τῶν Τρῶα πεζῶν (1871 - 1873)*, Ἀθήνα 1980, σ. 135. Ὁ Δερτιλῆς παραπέμπει στὴν ἐφ. *Αἰὼν* τῆς 23 Μαρτίου 1870.

17. Βλ. ἐφ. *Ἐφημερίς* 14 Ἰουνίου 1877 καὶ ἐφ. *Ἀλήθεια* 30 Ἰουλίου 1877.

18. Βλ. τὶς παρατηρήσεις μου στὴ σημ. 11

19. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Συμποσιακά*, Ἀθήνα 1965, σ. 57 καὶ σ. 62 (Περδικάρης).

20. Γιὰ τὰ συμπόσια στὴν Ἑλλάδα δὲν ἔχει γίνει ὅσο ξέρω εἰδικὸ μελέτημα. Ὡστόσο ὅποιος διαβάξῃ κείμενα σχετικὰ εἴτε μὲ τὶς κινήσεις τῶν Ἑπανησίων τὶς ἐνωτικές, εἴτε μὲ τὰ ἑλληνικὰ ἀντιοθωνικὰ κινήματα συναντᾷ συχνά, καὶ πάντοτε μὲ τρόπο χαρακτηριστικὸ τὰ συμπόσια. Στὴν Γαλλία ἔχομε ἓνα μεγάλο συμποσιακὸ κίνημα στὸ 1847, μὲ οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὰ γεγονότα τοῦ 1848· τοὺς ἴδιους καιροὺς στὰ Ἑπτάνησα γιὰ νὰ διατηρεῖται πάντοτε ζωηρὸς ὁ ἐνθουσιασμὸς τοῦ λαοῦ γίνονται *«ἀδιακόπως παρακλήσεις καὶ πατριωτικὰ συμπόσια»* (Ἀνι. Τυπύλδου Χαριτάτου, *Λόγος Ἐπιτάφιος τοῦ αἰεδίου πατριώτου Θεοδώρου Προύνηζου Τραπεζοῦ*, Ἐν Κεφαλληνίᾳ 1852, σ. 38). Στὸν Ἑλλαδικὸ χῶρον τὰ ἴδια χρόνια ἔχομε *«συμπόσιον κοινὸν δι' ἐράνον»*, ὀργανωμένο ἀπὸ τοὺς φοιτητὰς γιὰ τοὺς Ἰταλοὺς ἐφ. *Αἰὼν* 28 Φεβρουαρίου 1848). Ἄς μὴ ξεχνοῦμε τὰ συμπόσια τοῦ Ζήση Σωτηρίου. Ὡστόσο ἐπειδὴ οἱ θεσμοί, κανονικὰ ἐπιζοῦν στὶς αἰτίες οἱ ὁποῖες τοὺς ἐγέννησαν, τὰ συμπόσια συνεχίζονται ὥς πολὺ μετὰ τὴν μεταπολίτευση, πάντοτε συνδυασμένα μὲ ἐντονα ἔθνικα συστατικά. Ἰδοὺ παραδείγματα: τὸ 1884 ὀργανώνεται γιὰ τὶς 25 Μαρτίου συμπόσιο στὸ μνημεῖον τοῦ Καραϊσκάκη· τὸ 1885 πάλι γιὰ τὴν ἐθνικὴν ἐορτὴν, συμπόσιο μὲ ἐπίκεντρο τὰ Μακεδονικά· στὰ 1888 ἀνάλογη συνενστίσις ἔχει ὀργανωθεῖ ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη.

πού έπαιξε ρόλο στὴν ἐκθρόνιση τῆς ὀθωνικῆς δυναστείας. Ἐπίσης, σὲ ἀνάλογο κλίμα, τὸ δημόσιο καύσιμο τῶν ἐφημερίδων²¹. Δὲν λέμε ποὺ ἐγινόταν, ἀλλὰ ἀπὸ ποῦ μᾶς ἦρθε. Καί, γιὰ τοὺς λογιότερους ἀπὸ ἐμᾶς, ἀναφέρω δύο ἐκφράσεις ποὺ πολὺ ἀποσχόλησαν τὰ γράμματά μας : «ἐθνικὸς ποιητὴς»²², καὶ «ἐλαφρὰ φιλολογία»²³, ξενόφερτες μοιάζουν οἱ τέτοιες περιπτώσεις, ὅπως τὶς ἀναφέρω ἐνδεικτικά· γαλλόφερτες, ἀκριβέστερα, ἐφόσον, βέβαια, ἀκολουθήσουμε φρόνιμα ἐρευνητικὴ πορεία.

Πραγματικά, γιὰ τὴν μεθόδευση τῆς μελέτης ὡς πρὸς τὰ φαινόμενα αὐτά, τρεῖς προσπελάσεις εἶναι, ὅλες ὅλες, ποὺ προσφέρονται : ἡ ἱστορικὴ, ἡ αἰσθητικὴ, ἡ μεταφυσικὴ. Οἱ δύο ὕστερες γιὰ τὴν ὥρα δὲν ἀνήκουν στὴν ἐπιστήμη· ὥστε ἀφήνουν ὅλο τὸν χῶρο σὲ μόνη καὶ ἀποκλειστικὰ τὴν διαχρονία. Ἐμεῖς, δηλαδή, ἱστορία, καὶ μόνο ἱστορία, μποροῦμε νὰ κάνουμε. Καὶ ἔτσι, ἄλλωστε, νομίζω ὅτι τὰ πράγματα εἶναι καλά, στοχαστικά, καὶ παρέχουν ἐλπίδα προκοπῆς.

Ἀναφέρομαι στὴ μεθόδευση μέσα στὶς συγκριτικὲς ἐρευνες, ὅπως περὶπου τὶς ὀροθετήσαμε ὡς ἐδῶ. Ἡ ἀναζήτηση τῶν ἐπιδράσεων, τῶν ἀλληλεπιδράσεων, ἢ, καλύτερα ἀκόμη νὰ ποῦμε, τῶν συσχετίσεων, γιὰ τὶς ὁποῖες ὁμιλήσαμε, δὲν εἶναι δύσκολη ἀπὸ τὴν στιγμὴ ὁποῦ θὰ ἔχουμε τὴν πρώτη σχετικὴ ἐνδειξη. Γι' αὐτὴν, τὴν πρώτη ἐνδειξη, ὑπάρχουν, βέβαια, καὶ κάποιες εὐτυχισμένες συναντήσεις, ποὺ κι αὐτές, ἄλλωστε, μποροῦμε νὰ προσπαθοῦμε νὰ τὶς πολλαπλασιάσουμε, ἀκονίζοντας τὴν ἐτοιμότητα τῆς περιεργείας μας : ἂς μὴν ξεχνοῦμε , ἢ ἂς γνωρίζουμε, ὅτι πολὺ συχνὰ στὴν ἐπι-

21. Τὸ καύσιμο τῶν ἐφημερίδων εἶναι καθιερωμένο ἔθιμο στὸ Παρίσι ὡς γύρω στὰ χρόνια 1850. Στὴν Ἑλλάδα λίγο ἀργότερα παίρνει μεγάλη ἔκταση σὰν ἐκφραση ἀποδοκιμασίας εἴτε ἐναντίον ροπῶν ποὺ ὑποστηρίζουν τὸ καταστημένο εἴτε ἐναντίον τάσεων ἀνατρεπτικῶν τοῦ καταστημένου. Σημειῶνω καὶ ἐδῶ τὰ ἀνάλογα γιὰ τὴν ἀπουσία ἐλληνικῶν σχετικῶν μελετημάτων.

22. Ὁ ἐθνικὸς ποιητὴς εἶναι ἀπὸ τὰ θέματα ποὺ ἔχουν στὴν Ἑλλάδα πλούσια συναισθηματικὴ συνδῆλωση, συνοδευομένη ἄλλωστε ὅπως συχνὰ συμβαίνει σ' αὐτές τὶς περιπτώσεις μὲ ρητορικότητα. Βλέπω τὸν ὄρο στὰ 1859 (Βαλαωρίτης 1863, Παναγ. Σοῦτσος γύρω στὰ 1870 καὶ ἀργότερα, τακτικὰ Σολωμός, Παράσχος καὶ ἄλλοι πολλοί). Ἐχει τόσο καθιερωθεῖ ὥστε ὁ Παλαμᾶς νέος αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ πεῖ, πρόκειται γιὰ τὸν Ἀχ. Παράσχο, «εἶναι ἀληθὴς ἐθνικὸς ποιητὴς, οὐχὶ κατ' ὄρομα μόνον» (Κ. Παλαμᾶ, *Ἀλληλογραφία*, ἐπιμ. Γ. Κασίνη, τ. Α', Ἀθῆνα 1975, σ. 3). Ὡστόσο στὴν Γαλλία ὁ ὅρος ἀπαντᾷ αἰσθητὰ ἐνωρίτερα, καὶ τὸν βρίσκω πολὺ χαρακτηριστικὰ χρησιμοποιοῦμενο γιὰ τὸν Βερνᾶζερ.

23. Ἐλαφρὰ φιλολογία. Στὰ ἐλληνικὰ ἐπῆρε σημασία ἀποδοκιμαστικὴ, ἴσως ἐπειδὴ ἐναντιώνεται στὸν πομπικὸ στόμφο ποὺ εἶταν ἡ προτιμῆμενη μορφή στὴν ρομαντικὴ ποίηση. Ἀντίθετα μὲ ὅσα παρατηρήθηκαν στίς προηγούμενες σημειώσεις ἡ ἐλαφρὰ φιλολογία ἔχει γίνεi ἀντικείμενο μελέτης· σημειῶνω πάντως τοῦ Βικέλα, *Τὰ Παρίσια καὶ ἡ ἐλαφρὰ φιλολογία* (Διαλέξεις καὶ Ἀναμνήσεις, 1893). Ὡστόσο ὁ ὅρος ἀπαντᾷ ἐνωρίς στὰ γαλλικὰ γράμματα (βλ. Λεξικά Littré καὶ Robert) χωρὶς διάθεση μειωτικῆ.

στήμη μας, ό,τι ονομάζουμε τύχη αναφορικά με την εύρεση είναι αποτέλεσμα πείρας την όποία έπεξεργάσθηκε άρμοδίως ή σκέψη του έρευνητή. "Ας τό ποϋμε άπλά, πρόκειται για ένον αϋτοσχέδιο λογισμό πιθανοτήτων : νά ξέρει ό έρευνητής ποϋ έχει αϋξημένες πιθανότητες νά βρεί ό,τι του χρειάζεται. "Αμα δέν ξέρει κανείς, φυσικά, πηγαίνει πρός τά πολλά: εΐναι κι αϋτός ένας λογισμός πιθανοτήτων· καλύτερα όμως άποτελέσματα θά έχει όταν ξέρει ποϋ πρέπει νά ψάξει²⁴. Καλύτερα, στατιστικώς: ή έπιστήμη δέν εΐναι λαχειό, νά περιμένουμε νά βροϋμε τυχαΐα τό γραμμάτιο στόν δρόμο καΐ νά μās πέσει ό πρώτος λαχνός.

Καλό, οΐ ευτυχισμένες συναντήσεις, ποϋ τς εΐπαμε· μα πιό καλά οΐ αναγνώσεις: ό άνθρωπος ποϋ διψάει για μάθηση, ό όποιος θέλει νά μετακινήσει τά όρια τών γνώσεών μας—μιλώ πάντοτε για την δική μας έπιστήμη—πρέπει νά διαβάζει αδιάκοπα, νά διαβάζει, όπως έκανε ό Καταρτζής νέος· «κάθε γραμμένο χαρτί» ποϋ του πέσει στά χέρια. Σχετικά όμως με τό διάβασμα, έχει νά υπερνικήσει δύο πειρασμούς: ό ένας εΐναι νά μñ διαβόσει τά βιβλία όσα δέν θεωρουνται καλά, έποικοδομητικά, του κλάδου τόν όποιο έχει επιλέξει· ό άλλος, νά μñ ξαναδιαβάει. Έπικίνδυνες ροπές: ως πρός τό πρώτο, μαρτυροϋν όμόφωνα συγγραφείς ποϋ έδειξαν ότι ξέρουν τί σημαΐνει ανάγνωση καΐ πώς κανείς την άξιολογει· σέβτομαι λογίους όπως ό Diderot, ό Κοραΐς, ό Ρενάν²⁵, οΐ όποιοι μās έχουν αφήσει κατηγορηματικές υποθήκες σχετικά. "Η άρχή καΐ τό τέλος της διδασκαλίας τους εΐναι νά μñ αφήνουμε κανένα βιβλίο ανανάγνωστο. "Ως πρός τό δεύτερο, την ανάγκη νά ξαναδιαβάσουμε, ή κοινή λογική, ή, ως ποϋμε πιό έπίσημα, ή

24. Νά ψάξει. Μέσα από ένα πραγματοποιημένο ιδανικό παντογνωσίας θά έπρεπε νά μποροϋν νά έπισημανθοϋν με άπόλυτη ακρίβεια τά κενά τών γνώσεών μας καΐ με τρόπο έντελώς συγκεκριμένο οΐ χώροι όπου θά αναζητούσαμε τς γνώσεις όσες μās λείπουν. Με παντογνωσία έννοώ έδώ τς γνώσεις οΐ όποιες έχουν καλύψει όλα τά δηλωμένα τεκμήρια τών όποίων οΐ μερικές συνιστάμενες οδηγοϋν πρός τεκμήρια εισέτι άδηλα. "Όσο περισσότερο πλησιάζουμε πρός τό ιδανικό αϋτό τόσο απομακρυνόμαστε από τό έργο του «ρακοσυλλέκτη», του *crocheteur des gens doctes*, όπως έλεγε ό Scaliger.

25. "Από πολλούς καΐ άρμόδιους έχει κατá καιρούς λεχθεί, πώς δέν ύπάρχουν βιβλία τά όποια νά μās επιτρέπεται νά μñ φυλλομετρήσουμε τουλάχιστον, κατá την έκφραση του Diderot. "Όστόσο άπευθυνόμενος σέ έλληνικό ακροατήριο θά προτιμοϋσα νά θυμηθοϋμε, κατεξοχήν προστάτη άγιο της έλληνικής λογισύνης, τόν Κοραΐ. Γράφει στις 11 Φεβρουαρίου του 1817 όταν έχει πιεί τουλάχιστον τό μισό ποτήρι από τς πικρίες ποϋ τόν έπότισαν για ποικίλους λόγους, οΐ συμπατριώτες του: «δέν ένθυμοϋμαι νά εΐνα, ό Κικέρων όστις εΐπεν ότι δέν εΐναι βιβλίον, οϋδέ τό κάκιστον εΐς τό όποιον ό νοήμων αναγνώστης δέν εύρίσκει τί ωφέλιμον» ('Επιστολές, έκδ. Δαμαλά, τ. Β', σ. 559). Εΐναι ό Πλίνιος· αλλά κατá τά άλλα εξΐσου βαραινει στη συνείδησή μας ή πείρα του Κοραΐ. Την δέουσα παραπομπή μās δίνει ό Renan, ακόμα άλλος προσεκτικός διδάσκαλος στά θέματα της παιδείας, ποϋ γράφει κι εκείνος: «Il n'y a pas de livre si mauvais qu'il n'apprenne quelque chose» (*Avenir de la Science*, έκδ. H. Psicharis, τ. III, σ. 923).

γνωσιολογία, ἄρκει γιὰ νὰ πεισθοῦμε : οἱ γνώσεις μας, στὸν χῶρο τῶν συγκεκριμένων μελετῶν μας, προάγονται διαδοχικά, καθὼς ὁλοένα πλουτίζουμε ἐπάνω στὰ ἴδια θέματα, ξαναπερνώντας ἀπὸ τὰ ἴδια σημεία—ἐκεῖνα ποὺ μᾶς ἀπασχολοῦν— μὲ αὐξημένη κάθε φορὰ ποσότητα ἀπὸ προσλαμβάνουσες παραστάσεις. Συνεπῶς τὴν πρώτη φορὰ ποὺ διαβάζουμε ἓνα βιβλίο, γνωρίζουμε ὀλίγα ἐπάνω στὴν ὕλη του, ἔχουμε ὀλίγες ἐρωτήσεις νὰ τοῦ κάνουμε, καὶ ὀλίγες ἀπαντήσεις λαβαίνουμε. Σὲ κάθε νέα ἀνάγνωση προσερχόμαστε πιὸ ἱκανοὶ νὰ ἐπωφεληθοῦμε ἀπὸ αὐτά. Νομίζω ὅτι μποροῦμε ἐδῶ νὰ μεταχειρισθοῦμε τὴν εἰκόνα τῆς ἀνεμόσκαλας : ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἀνεβαίνει περνάει πολλές φορές ἀπὸ τὸ ἴδιο σημεῖο, ἀλλὰ κάθε φορὰ ὕψηλότερα ἀπὸ πρὶν, καὶ ἔτσι βλέπει περισσότερο καὶ μακρύτερα.

Ὅσο ξαναδιαβάζουμε, τόσο καὶ βρίσκουμε καινούρια πράγματα σὲ ἓνα βιβλίο, γιατί γνωρίζουμε πιὸ πολλά, καὶ συνεπῶς ἐρχόμαστε σὲ θέση νὰ καταλάβουμε κι ἄλλα. Πέντε καὶ δέκα φορές νὰ διαβάσουμε τὸ ἴδιο ἔργο ὅλο καὶ κάτι καινούριο θὰ μᾶς λέει· νομίζω ὅτι ἐξήγησα γιατί εἶναι ἀδύνατον νὰ τὸ ἐξαντλήσουμε μὲ τὴν πρώτη ἀνάγνωση,— ἢ μὲ τὴν δευτέρη ἀναφορικὰ μὲ ὅ,τι ἐμάθαμε ἀνάμεσα στὶς δύο διαδοχικὲς ἀναγνώσεις—καὶ τὰ λοιπά. Θυμοῦμαι τὴν κατάπληξή μου ὅταν ἄκουσα μία λογία, σὲ ἐρώτηση γιὰ τὸν δρόμο τὸν ὁποῖο θὰ ἀκολουθοῦσε πηγαίνοντας ἀπὸ τὴν Ἀθήνα στὸ Παρίσι, —κουβέντα νὰ γίνεται — νὰ ἀπαντάει ὅτι δὲν θὰ περάσει ἀπὸ τὴν Βενετία, γιατί ἔχει κιόλας πάει. Ὁ ἐρευνητὴς πρέπει νὰ μὴν εἶναι ποτὲ «ὁ ἄνθρωπος ποὺ ἔχει πάει στὴν Βενετία» : εἶναι ἐκεῖνος ποὺ ξαναπηγαίνει· σὲ κάθε καινούρια του ἐπαφὴ μὲ τὸ θέμα του, θὰ ἐπιστρέφει μὲ νέες γνώσεις.

Ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πέρα, τὸ δεῦτερο χρέος μας, μετὰ τὸ πρῶτο ποὺ εἶναι ἡ ἀδιάκοπη αὐξηση τῶν γνώσεών μας, συνίσταται σὲ μία καλὴ λειτουργία τῆς συνδυαστικῆς φαντασίας : ἐγρήγορση, ἀμεσότητα ἀντιδράσεων²⁶. Ἐκεῖ

26. Μία παρατήρηση ἀκόμα γιὰ ὅ,τι ἀκοῦμε συχνὰ νὰ λέγεται «περιττὲς ἀναγνώσεις». Δὲν ὑπάρχουν περιττὲς ἀναγνώσεις : μὲ μία ἰσχυρὴ καὶ ἀφειδῶς πλουτισμένη θεώρηση τοῦ ἐπιστητοῦ ὅσο πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὴ βάση μας, δηλαδὴ ὅσο πιὸ μακριὰ ἀπὸ τὰ βοηθήματα ποὺ ἐδίδαχθήκαμε ἀπὸ τοὺς διδασκάλους μας, ἀντλήσουμε καινούρια ὕλη ἀπὸ τίς ἀναγνώσεις αὐτὲς ποὺ φαίνονται ἄσχετες πρὸς τὸ ἀντικείμενό μας, τόσο πιὸ ἀνανεωμένα καὶ ὁλοκληρωμένα θὰ εἶναι τὰ συμπεράσματα τῶν ζητήσεών μας. Ἡ παρατήρηση αὐτὴ μᾶς φέρνει σ' ἓνα ἄλλο σχετικὸ θέμα· ἐννοῶ τὸν ἑλεγχὸ τῶν παραπομπῶν : ὁποιοδήποτε, ὅσο ἅπιστο κι ἂν εἶναι τὸ βιβλίο ποὺ συμβουλευόμαστε, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ μὴν ἄθετοῦμε καμία παραπομπὴ ἄγνωστή μας ἀπ' ἄλλου. ἂν πρῶτα δὲν τὴν ἐλέγξουμε. Ὁ πρῶτος λόγος εἶναι αὐτὸς ποὺ ἀποτελεῖ ἀντικείμενό στὴν σημείωσή μας αὐτὴν. Ὑπάρχει καὶ δεῦτερος ποὺ μᾶς φέρνει στὸ σόφισμα τοῦ Ἐπιμενίδη : ἓνα βιβλίο μὲ σφαλερὴ τὴν τεκμηρίωση δὲν εἶναι ἓνα βιβλίο ποὺ ἔχει μόνο σφαλερὲς τεκμηριώσεις· μπορεῖ ἢ μοναδικὴ σωστὴ παραπομπὴ τὴν ὁποῖαν δίνει νὰ εἶναι ἐκείνη ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει. Τέλος ὁ ἑλεγχος τῆς σφαλερῆς παραπομπῆς, εἶναι φυσικό, καὶ τὸ ποσοστὸ τῆς ἀναλογίας εἶναι μεγάλο, νὰ ὀδηγήσει πρὸς τὴν ὀρθὴ παραπομπὴ ποὺ ἀγνοοῦσαμε ἢ ποὺ μᾶς εἶχε διαφύγει.

είναι όπου ο άνθρωπος που διαθέτει μικρό ριπίδι γνώσεων διατρέχει τους μεγίστους κινδύνους άποτυχίας : μόνο μέσα από τα πολλά θα μπορέσει ή συνδυαστική φαντασία να διαλέξει την καλύτερη συσχέτιση· άλλιως ο άνθρωπος του ένός βιβλίου, εκείνος που έχει διαβάσει ένα μόνο βιβλίο, ο homo unius libri, όπως λένε καταχρηστικώς λατινικά, είναι καταδικασμένος σε άποτυχία²⁷. Η συνδυαστική φαντασία είναι το λαμπρό έργαλειο, που κατορθώνει μέσα από τα γνωστά, «διά μέσου», δηλαδή, των γνωστών, να εξάγει τα άγνωστα· ωστόσο, θαύματα δέν άκούσθηκε, ποτέ να έχει κάνει : ό,τι έπιτύχει, το λέει και το όνομά της, το όφείλει στον συγκριτισμό.

Κ. Θ. Δημαρᾶς

27. Έννοώ ότι κάθε βιβλίο μάς προσφέρει έναν κόσμο παραστάσεων. Όσο περισσότερα βιβλία διαβάζουμε, τόσο περισσότεροι συνδυασμοί των παραστάσεων αυτών μπορούν να έπιτευχθούν· αντίθετα, όσο λιγότερα έχουμε διαβάσει τόσο περιορίζονται οι δυνατότητες των συνδυασμών. Ό άνθρωπος ό όποιος εδιάβασε ένα βιβλίο, όταν διαβάξει ένα δεύτερο, βρίσκει συνεχώς κοινά σημεία ανάμεσα στα δύο. Εύκολο είναι, αν έχει διδαχθεί την ανάγκαία μεθόδευση, να προβεί στην συσχέτιση και έτσι να πεισθεί και να επιδιώξει να μάς πείσει ότι άμφοτερα προέρχονται από τον ίδιο συγγραφέα: τα δύο βιβλία, όσα εδιάβασε, έχουν μέσα την ίδια όρολογία, άνθρωπος, νόμος, Έκκλησία. Έκανοποιητικό άριθμό τέτοιων συμπερασμάτων είδαμε σε ποιήματα πρόσφατα δημοσιεύματα.